

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2.09

DOI: 10.31475/fil.dys.2020.10.01

ВАЛЕНТИНА БІЛЯЦЬКА,

*доктор філологічних наук, професор
(м. Дніпро)*

**Історична пам'ять і конфлікти «пам'яті» у романі у віршах
Анатолія Шкуліпи «Берест»**

У статті порушено проблему історичної пам'яті та конфлікту суспільної й індивідуальної «пам'яті», їх впливу на осмислення подій минулого й особистого вчинку героя в романі у віршах Анатолія Шкуліпи «Берест» (2011). Головним героєм роману є реальна особа, Олексій Берест, уродженець Сумщини, який здійснив героїчний подвиг в роки Другої світової війни – підняв прапор Перемоги над рейхстагом, але був викреслений із списку нагороджених через те, що він українець. Художньо інтерпретуючи біографічні дані про героя, автор відтворив на психологічному рівні наслідки суб'єктивних та історичних факторів, які не можна ні вилучити, ні забути, подав картини пережитого, зв'язки з позатекстовою реальністю й реальним героєм.

Роман у віршах А. Шкуліпи визначено як історично-філософський, він має складну, своєрідну образно-структурну й композиційно-поетичну будову: замість прологу «Історія проростання Берестом», епілогу «Чого не відбереш», п'ять частин, які автор означив блискавками, поділено на вісім, дев'ять підрозділів – вихри, у назвах яких філософські роздуми, мудра й трагічна доля Олексія і його народу.

Ключові слова: *історична пам'ять, індивідуальна пам'ять, роман у віршах, жанр, Олексій Берест.*

Постановка проблеми в загальному вигляді... Кожна нація має власні матриці культурної й історичної пам'яті, що проникають у процес писання та читання, виявляють себе у візуальних виявах, «матеріалізуючись» на рівні тексту, смислу й зберігаються, «помножуються» (Ю. Лотман) за рахунок їх постійного творення. Пам'ять охоплює різні епохи і сфери діяльності народу, проте в

розкритті її естетичного вияву важливе значення відводиться художній літературі. У культурологічному дискурсі поняття «історична пам'ять» корелює з такими поняттями, як «код культури» (М. Лотман), «текст культури» (Я. Фліер), що співмірні з концептами, відображеними в зарубіжних дослідженнях (Я. Ассман, Т. Адорно, П. Нора, М. Хальбвакс, Ю. Шеррер) як «історія пам'яті», «історія місця», «колективна пам'ять», «культура пам'яті». Такими текстами, на наше переконання, є сучасні українські романи у віршах кінця ХХ – початку ХХІ ст., у яких порушено проблеми національної пам'яті, національної ідентичності, нових орієнтирів у просторі людина / світ, з широкою палітрою знакових подій, історичних і культурних типів, внутрішньою образно-структурною й композиційно-поетичною організацією.

Аналіз досліджень і публікацій... Проблематика історичної пам'яті широко артикулюється останніми роками в суспільному дискурсі та історичній науці: в оцінці історичних подій, культурному житті й літературі (науковий дискурс вивчають А. Житеньов, Л. Лавринович, М. Лановик, Ю. Павленко, Л. Сазонова, Т. Тернова та ін.). Механізм історичної пам'яті тяжіє до відтворення та збереження історичного образу, його ціннісно-сміслового змісту, зв'язку минулого із сучасним, що відбувається через деталізацію минувшини (архівні документи, ритуально-обрядова дійсність, спогади очевидців, фотографії тощо). Яскравим прикладом порушених проблем історичної й індивідуальної пам'яті є роман у віршах А. Шкуліпи «Берест». Роман є малодослідженим, маємо згадки переважно в періодиці Чернігівщини (А. Бовсуновська, В. Іващенко, А. Костюченко, З. Цибульченко тощо), де автори намагалися визначити контури багатозначної проблеми та аспекти її художньої інтерпретації.

Формулювання цілей статті... Реалізація мети передбачає дослідити жанрову парадигму роману у віршах А. Шкуліпи «Берест», з'ясувати функції історичної пам'яті та конфліктів суспільної й індивідуальної «пам'яті», їх вплив на осмислення минулого, вияв національної ідентичності, зв'язок з позатекстовою реальністю й реальним героєм.

Виклад основного матеріалу... З історичною достовірністю в романі у віршах «Берест» (2011) розкриває Анатолій Шкуліпа, письменник із Чернігівщини, події в Україні ХХ ст. при тоталітарному режимі та події початку ХХІ ст., Помаранчевої революції, у незалежній уже державі. На прикладі життя простого українця А. Шкуліпа в «Бересті» закликає воскресити в історичній пам'яті народу значимі події Другої світової війни. Текст реалістично демонструє здатність

«зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній» [1, с. 855], розкрити конфлікт «пам'ятей»: буття одного з найславетніших синів України Олексія Береста в тоталітарному суспільстві, пам'ять «як результат взаємодії особистості й соціального середовища» [1, с. 855]. На жаль, правда про ті події й визнання до Олексія Береста прийшли лише за часів незалежності України, посмертно, адже історію вивчали так, як бажали «генсеки».

Роман у віршах названо на честь головного героя, Олексія Береста, звичайного українця, працюючого, чесного, який здійснив героїчний подвиг у роки Другої світової війни – підняв червоний прапор над рейхстагом і прославив тодішню Країну Рад. Друга світова війна для Олексія Береста була як і для мільйонів «європейців, / що згоріли / в її страшному полум'ї» [6, с. 132], одним із тяжких випробувань, яке потрібно було з честю здолати. Проте Сталіну, і не лише йому одному, увесь час, «Україна в носі крутить», не сподобалося, що цей подвиг здійснив українець: «Від героїв-українців / стало моторошно-нудно. / Чим обернеться державі / Безупинний героїзм?...» [6, с. 181].

Вождь усіх народів бажав бачити лише росіянина й грузина. Так і було: слава й визнання отримали Михайло Єгоров й Мілетон Кантарія. Навіть і в незалежній Україні ми не так багато чули про справжнього героя, нашого земляка. Лише в травні 2005-го історичну справедливість було відновлено. Лейтенанту Олексію Бересту (1921–1970 рр.), уродженцю села Горайківка Охтирського району Сумської області, звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» присвоєно (посмертно) за бойову відвагу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років, особисту мужність і героїзм, виявлені в Берлінській операції, і встановлення Прапора Перемоги над рейхстагом. Повідомлення про присвоєння звання неоднозначно було сприйнято: спонукало на роздуми, на відновлення справедливості, на написання творів. Старшим нагадати, а молоді розказати про українця-героя в романі у віршах «Берест» А. Шкуліпу надихнуло повідомлення в газеті «Сільські вісті» від 2005 року про вшанування подвигу українця.

А. Шкуліпа – це поет, «надарований почуттям тонкої іронії», «баладного ладу», який «добре «веде» сюжет, не гальмує його надмірними ліричними виливами» [5, с. 239]. Він автор поетичних збірок «Звернення до радості», «Право на взаємність», «Зірки над хрестами», «Релігія кохання», «Отава», вибраного «Навскрізь», драматичної поеми-легенди «І знов являється княжна», роману «Будемо живі», художньо-документальних повістей «У лісі, під озерцем,

або Там, де купається щастя» і «Від Полісся до Алтаю, або Я – українка!», роману у віршах «Берест». Із коментарів автора, до написання роману у віршах його спонукали події Помаранчевої революції, вирування Майдану, які передавалися автору, й замовчувана правда про подвиг земляка. У тексті автор так подав творчі інтенції: «Якби не Майдан / і не жовтогаряче маєво над ним, / хіба Святий Дух / навів би на мене / такий пронизливий прожектор?... / І не заглянув би я у всеосяжні Берестові очі, / не проник ся б його патріотизмом / і безмірною любов'ю до України. / І так би й досі, / як мільйони українців, / не відав, / із чого починається героїзм...» [6, с. 454].

Написати роман у віршах «Берест» А. Шкуліпу спонукала прихована правда про те, що в ніч на 1 травня 1945 р. уродженець Сумщини, лейтенант Олексій Берест разом з Мелітоном Кантарія і Михайлом Єгоровим встановили прапор Перемоги над рейхстагом. Всі троє були представлені командуванням до звання Герой Радянського Союзу, однак Берест був викреслений з нагородного списку: «Він, хто найбільше причетний до слави, / Нині заплутавсь у правді і сам... / Вже не господар і власним думкам – / Важче, аніж у рейхстазі кривавім» [6, с. 468].

Щоб бути переконливішим, автор з історичною достовірністю зображує, як воїни ціною життя відстоювали кожен метр у Берліні, і не лише тому, що багатьох «в атаки виплюнув ГУЛАГ» [6, с. 149], а тому, що були віддані своєму суспільству, вірили у справедливість. Солдати дев'яти дивізій намагалися «увінчати дух солдатської доблесті», відобразити «момент, що зветься історичним» – почепити прапор над рейхстагом. А. Шкуліпа детально описує, як Олексій Берест керував процесом, підставляв свої плечі Мелітону Кантарії і Михайлу Єгорову, щоб вони могли піднятися «Поміж куль і між осколків – / на задимлене горище» [6, с. 168], як усі пробиралися поверхами зруйнованої цитаделі зла і горя. Точний час встановлення прапора озвучив Олексій Берест – 21.50, це стало «історичним моментом» для суспільства й солдата-українця: «– Кров'ю записано... – / Час – як снаряд... / Жаль / душу роздирає.. / Чи таки загубився / той папірець / з історичним записом, / А чи пам'ять нашу / безсвісними вітрами видуло?... / А може / героїчні штурмовики / так широко роти пороззявляли / від захоплення, / що ті вітрища задули... / записане кров'ю глибоко всередину, / аж до п'ят?... / І ніхто й ніде, / коли під Берестом / земля горіла і провалювалася / навіть не обмовився / про свого командира / і їхню / щоякнадійнішу у світі / живу драбину... / Жодним словом!» [6, с. 170]. Жодного слова не було

промовлено на захист людини, яка ризикувала життям і здійснила подвиг – і правда, і пам'ять мовчали. Замість зірки Золотої, його спромоглися нагородити орденом Червоного Прапора та «ярликами». Автор робить висновок, що філософія подвигу завжди ходить по лезу, особливо не до відзнак, якщо людина «з українськими рисами» [6, с. 176].

Для того щоб реальніше й красномовніше відтворити події, А. Шкуліпа передав на психологічному рівні наслідки суб'єктивних та історичних факторів, які не можна ні вилучити, ні забути, подав картини пережитого, зв'язки з позатекстовою реальністю й реальним героєм. Олексій Берест хотів на власні очі переконаватися, як у потойбіччі почуваються псевдогерої, дізнатися, як їм жилося в неправді, коли увесь світ промовляв їхні прізвища, а реальний герой був зневажений лише тому, що був українцем. Олексій хотів пересвідчитися, чи хоч там є правда, псевдогерої потрапили в пекло чи рай. Автор зобразив покарання в пеклі тих, хто замовчував правду, хоча зрозуміло: винні не люди, а система, в якій вони жили. Кантарія і Єгоров щодня варилися у казані, а комбат Неустроев, як на землі, так і в пеклі – постійно в забутті, постійно п'яний.

Біль наскільки спресувався в душі Береста, що й на тому світі «не переставало пекти». Особливо боляче було Олексію: «Надто – що травня, у День Перемоги / Берест і дихати переставав» [6, с. 468]. Стан героя автор передав і відповідним поетичним синтаксисом (часто вжито й трикрапку, виділено жирним шрифтом або курсивом думку) і віршованим розміром: «Роки змінювалися, / а Дев'яте травня / незрушно світає... / Як на паперті... / Берест неймовірно мучився ... / Переживав... / Плакав наодинці, / бо на люди нікуди не хотілося. Наче не було про що розказати. / Та найнестерпніше – / Відповідати на дурне запитання: / – Чому?!...» [6, с. 224]; «Та він же інакше не може / І Берестом зроду б не став / Якби справедливість не множив / І нас нею не прикривав» [6, с. 574].

Перевага у віршованому романі надається ямбу, хорею, але, за висловом автора, у його віршуванні теорія відсутня, використовував різні системи, щоб не був однотипний ритм, щоб за монотонністю не губилася думка, переходив на верлібр: «То ж куди діваються / ямби з хореями?... / – А біс його знає! / Ні в які рамки не влажу, еге?» [6, с. 113].

Жанрове визначення твору А. Шкуліпи – роман у віршах. Варто додати: *історичний*, а якщо бути конкретнішим, то *історично-філософський* роман у віршах. Головний герой Олексій Берест – історична особа, хронотоп подій і діянь його персонажів відповідають

дійсності, багато введено біографічних даних. Роман «Берест», незважаючи на великий обсяг (576 сторінок), було написано дуже швидко, за декілька тижнів (друкувався декілька років), переважно в електричці «Київ–Ніжин». Зі слів автора, було відчуття, що хтось водить його рукою, підказує думки, полемізує, він навіть не встигав дописувати деякі слова.

Роман у віршах А. Шкуліпи має складну, своєрідну будову: замість прологу «Історія проростання Берестом», – п'ять частин, які автор назвав блискавками: «Повишувала доля нас навкіс», «Йоли-пали, генерали!», «Не на медалях тримається світ», «Є чого кричать сичам», «Від смерті і до воскресіння» і замість епілогу «Чого не відбереш». Кожен розділ-блискавку поділено на вісім, дев'ять частин – вихри з назвами, в яких містяться філософські роздуми, народна мудрість, до прикладу: «На тому світі музики нема», «Подумаеш – мокріє чуб», «Злість, наче камінь, не візьмеш у руку», «Не в'яжуться нерви у вузол», «Не заростають злочини травою».

Частини названо *блискавки й вихрі*, бо життя головного героя – це суцільна негода: блискавки, громи, дощі. Але після буйства погоди в природі настає ясний день, буяння. Так і Берест після блискавок знаходив у собі сили продовжувати жити, бути гідним свого роду й звання людини. Недарма ж мав прізвище, що асоціюється із міцним, тривким деревом, яке використовувалося для зміцнення схилів, полезахисних лісових смуг, у будівництві, у токарстві, для виготовлення музичних інструментів: «Дерево берест... / Немов із металу... / Пилка у нього допоки вгризеться, / Попочиргика...» [6, с. 210].

Олексій був таким же міцним і витривалим, як берест, що виростає заввишки до 30 м. і до 1,5 м. в діаметрі, завжди готовий прийти на допомогу близьким і знайомим, був справжнім козаком. У тексті роману неодноразово проводиться зіставлення фізичної й духовної загартованості героя із міцністю дерева, особливо в підрозділі «Філософія тотема»: «Прізвище Берест / і дерево берест... / Вимовиш перше – / уявиться друге... / Більше вузлів, ніж розложистих ліній. / Пляма на чистому неба папері... / Відгук у намертво скрученій тіні...» [6, с. 210].

Після того, як роман було вже написано, А. Шкуліпа вирішив поїхати на батьківщину Олексія Береста, у Горайствівку, щоб дізнатися, чи є хто із рідних, знайомих Героя України, чи були в його житті події, які автор відтворив у тексті. На здивування письменника, майже усі зображені ним події відповідали дійсності. До того ж, усю дорогу їх

супроводжувала погода, відповідно до життя героя: буря, блискавка з дощем переходили в ясний сонячний день. І так декілька разів, тому вирішив так і залишити номінування частин – блискавки, вихрі.

Тема національної ідентичності, історичної та індивідуальної пам'яті як передавання досвіду та відомостей «минулої реальності», проблеми, пов'язані зі сферою любові до малої батьківщини й України, є наскрізними в романі у віршах «Берест». Історична пам'ять, на переконання вчених (Ю. Зерній, М. Козловець, В. Масенка, Л. Нагорної, Н. Яковенко та інших), – це фундамент національної ідентичності, джерело ретрансляції історичного досвіду народу, для якого «відчуття справедливості / загострилося / не пустопорожнім дзвоном, / а голодоморами і війнами, / густо замішаними / на небачених по світах / розрухах і репресіях...» [6, с. 479]. У романі у віршах розкрито проблеми історичної пам'яті, подано цілісну картину минулого свого народу в контексті історичного процесу, а буття головного героя – усвідомлення свого місця і ролі на історичній сцені. Нації, які прагнуть самоствердження, як і українська, характеризуються пасіонарністю, яка «укорінена у їх самобутності, культурі й історії. У кожній державі, нації, місток між минулим і майбутнім визначається саме наявністю історичної пам'яті та історико-культурної перспективи. Втрата історичної пам'яті продукує відчуття меншовартості, безперспективності, духовного дискомфорту як окремої людини, так і цілої нації» [3, с. 482–483].

Тоталітарна влада дбала про втрату історичної пам'яті, насаджувала статус меншовартості, безперспективності українській нації. Минуле в Україні було нерадісним, навіть після війни «людей, немов снопи в'язали» [6, с. 190]. Для Сталіна було головним – чим глибше гуляє тьма у головах, «тим легше стадом мудро керувати» [6, с. 193]. Для нього народ – це пісок, який він просівав через сито. Єдиний, хто його турбував, так це козаки з минулого, дух яких жив в українцях. Вождь утішав себе: Катерина II лише ногами «задригала» – й Запорозька Січ пропала, а йому й дригати не доводиться: «Та поки є хоча б один козак, / Нам треба вороги, а не герої. / У них завжди підступний бачу знак. / Із України я не хочу Трої!» [6, с. 194].

Сталін та інші керівники держави розуміли, що без України не буде Союзу, тому неодноразово повторюються риторичні рефрени: «Без України... / Та що та Вкраїна?!» і в той же час він з ненавистю думає: «Всі, хто справжній українець, / будуть каторги просить» [6, с. 179]: «Ми б ще побачили, де та Вкраїна... / Я по Сибіру б її порозвозив... / Зникнуть амбіції, висохне піна... / Тільки з-під шкіри не зійдуть

морози» [6, с. 184].

М. Козловець зазначив, що специфіка української історичної пам'яті, та і взагалі українського соціуму, полягає в тому, що в ньому «домінує соціальний песимізм. Він простежується в діапазоні, починаючи від історії військових поразок далекого минулого до негараздів в економіці, політиці сучасності» [3, с. 498]. І реальне, й художнє буття героя роману у віршах А. Шкуліпи дуже далеко від песимізму, попри постійні негаразди: забуття після подвигу, тиф, надлюдське психологічне навантаження, заслання через керівників-бюрократів, які виконували наказ «зверху». «От таке радянське правосуддя / за яким ще й зараз / знаходяться шкодувальники...» [6, с. 479]. Після кожного випробування Олексій Берест проходить внутрішній катарсис, а його людські чесноти викликають захоплення, є прикладом для наслідування. Нарешті, коли доля усміхнулася, почав бавитися онуком-тезкою, зробив крок у безсмертя – ціною власного життя рятує дівчинку з-під потягу: «Філософія подвигу завше / По межі нас веде, як по лезу» [6, с. 195].

Висновки... У романі у віршах А. Шкуліпи «Берест» порушено проблеми історичної й індивідуальної пам'яті як своєрідного мірила ідентичності особи, означено аспекти їх художньої інтерпретації, зв'язку з позатекстовою реальністю, розкрито надлюдське психологічне навантаження реального героя. Художньо інтерпретуючи життя велета-трудолюбця, мужнього і чесного козака-українця, автор закликає читачів воскрешати в пам'яті події і вчинки, що відбувалося в національній історії, і тих історичних типів, хто до неї причетний.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бовсуновська А. Я протестую на кожному кроці! Ніжин. *Вісті*. № 37. 2011. С.3–5.
2. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 15. 2006–2007. С. 855–862.
3. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
4. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.
5. Марченко М. П. Там, де Утка з Селезнем цілкуються: історико-краєзнавчий нарис. Ніжин: ФОП Лук'яненко В.В., ТПК «Орхідея», 2015. 616 с.
6. Шкуліпа А. Г. Берест : Роман у віршах. Київ : Рада, 2011. 576 с.

References:

1. Bovsunovs'ka, A. (2011). I protest at every turn! Nizhun. *Visti*. № 37. Pp. 3–5.
2. Zashkil'nyak, L. (2006–2007). Historical memory and historiography as a research field for intellectual history. Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood. Pp. 855–862.
3. Kozlovets', M. A. (2009). *The phenomenon of national identity: the challenges of globalization*. Zhutumur: V-vo ZHDU im. I.Franka. 558 p.
4. Masenko, V.V. (2002). Historical memory as the basis for the formation of national consciousness. *Ukrains'kui istorichnui zhurnal*. № 5. Pp. 49–62.
5. Marchenko, M. P. (2015). Where the Duck and Selezny are kissed: a historical essay. Nizhun: FOP Lukianenko V. V., TPK «Orkhidea». 616 p.
6. Shkulipa, A. G. (2011). *Birch: Novel in poems*. Kyiv : Rada. 576 p.

Summary

Valentina Biliatska

Historical Memory and Conflicts of «Memory» in the Novel in Verses of Anatolii Shkulipa «Berest»

The article deals with the problem of historical memory and the conflict of social and individual «memory», their influence on the understanding of the events of the past and the personal action of the hero in the novel in verses of Anatolii Shkulipa «Berest» (2011). The main character of the novel is a real person, Alexei Berest, a native of Sumy region, who made a heroic feat during the Second World War - raised the Victory Flag over the Reichstag but was removed from the list of awarded because he was Ukrainian. Artistically interpreting biographical data about the hero, the author reproduced on the psychological level the consequences of subjective and historical factors that can neither be removed nor forgotten, he presented pictures of the experience, connections with extra-textual reality and the real hero.

The study defines A. Shkulipa's novel in verses as historical and philosophical novel that has a complicated, peculiar figurative and structural and compositional poetic structure: instead of the prologue has it «The History of the Sprouting with the Breat», as the epilogue there is «The One You Can't Take It». Five parts which are described by the writer as «lightnings», are divided into eight, nine divisions - whirlwinds, whose names include philosophical reflections, the wise and tragic fate of the people of Alexei and his people.

Key words: *historical memory, individual memory, novel in verses, genre, Alexei Berest.*

Дата надходження статті: «08» жовтня 2019 р.

Дата прийняття до друку: «20» листопада 2019 р.